

برنامه‌ریزی راهبردی توسعه پایدار اکوتوریسم با بهره‌گیری از مدل تلفیقی SWOT و ANP. مطالعه موردی: استان کردستان

* عیسی ابراهیم‌زاده^۱، یگانه ایزدی^۲، سالار کُهرزادی^۳

^۱دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، منطقه‌ای، دانشگاه سیستان و بلوچستان، دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی

شهری، دانشگاه سیستان و بلوچستان، دانشجوی دکتری مدیریت گردشگری، دانشگاه مرسین، ترکیه

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۰/۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۸/۲۷

چکیده

هر منطقه با توجه به پتانسیل‌ها و امکانات موجود خود می‌تواند در مسیر توسعه قرار گیرد و اولین قدم برای توسعه یک منطقه، توسعه اقتصادی آن است. بر این اساس، با توجه به هدف عمده گردشگری که تولید درآمد و جذب سرمایه برای منطقه است، نقش راهبردی و کلیدی گردشگری در توسعه منطقه‌ای نمایان می‌گردد. هدف اصلی این پژوهش آن است تا با استفاده از تلفیق مدل SWOT و ANP راهبردهای توسعه پایدار طبیعت‌گردی در استان کردستان را ارائه و به اولویت‌سنجی آن بپردازد. این پژوهش از نوع کاربردی و روش تحقیق آن توصیفی-تحلیلی است. نتایج حاصل از تحلیل یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که وجود نگرش مثبت جامعه نسبت به گردشگری (۰/۴۷۶)، کمبود یا ضعف حمایت‌های دولتی از بخش خصوصی (۰/۴۱۱)، افزایش تمایل به انجام فعالیت‌های گردشگری و به‌ویژه فعالیت‌های اکوتوریستی و قابلیت بالقوه استان کردستان در این زمینه (۰/۴۳۴) و هدفمند کردن یارانه‌ها و در نتیجه آن افزایش قیمت مواد سوختی و تأثیر آن بر جریان سفر و گردشگری (۰/۴۷۶) به ترتیب از مهم‌ترین نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدیدهاست. نهایتاً نتایج اولویت‌سنجی راهبردها با استفاده از مدل ANP نشان می‌دهد که توجه به راهبردهای تدافعی (WT) در برنامه‌ریزی راهبردی توسعه پایدار اکوتوریسم کردستان از اولویت برتر برخوردار است.

واژه‌های کلیدی: راهبردهای استراتژیک، توسعه پایدار، طبیعت‌گردی، مدل سوات، کردستان

مقدمه و طرح مسأله

توسعه پایدار فرایندی است که طی آن مردم یک کشور نیازهای خود را برمی‌آورند و زندگی خود را ارتقاء می‌بخشند بدون این‌که از منابعی که به نسل‌های آینده تعلق دارد مصرف کنند. بنابراین توسعه را زمانی پایدار می‌خوانیم که مخرب نباشد و امکان حفظ منابع را برای آیندگان فراهم آورد. انواع گردشگری را نیز با توجه به عملکرد گردشگرها می‌توان به پایدار و ناپایدار تقسیم کرد. از میان انواع گردشگری، اکوتوریسم از سایر انواع، با توسعه پایدار

همخوانی و سازگاری بیشتری دارد (زاهدی، ۱۳۸۲:

۸۹).

به‌طور کلی توسعه پایدار گردشگری عبارت است از گسترش صنعت گردشگری و جذب گردشگران به یک منطقه با استفاده از منابع موجود به‌گونه‌ای که ضمن پاسخ‌گویی به نیازهای اقتصادی و فرهنگی و ضوابط قانونی جامعه و انتظارات گردشگران، بتوان وحدت و هویت فرهنگی و سلامت محیط‌زیست و تعادل اقتصادی منطقه را به شکلی متوازن و پیوسته تأمین کرد (سینایی، ۱۳۷۴؛ ۴۵). اگر قصد بر این باشد که مفهوم پایداری به‌عنوان یک راهبرد در نظر گرفته شود، هر دو مفهوم پایداری اقتصادی و اکولوژیکی واجد

پانصد دلار درآمد ارزی به ارمغان می‌آورد (اشتری مهرجردی، ۱۳۸۳: ۷۸). در کنار اهمیت ذکر شده می‌توان به قابلیت بالای کشور اشاره کرد. یکی از استان‌های مستعد کشور در زمینه طبیعت‌گردی استان کردستان است که با توجه به محیط جغرافیایی خود پتانسیل‌های بالقوه‌ای بسیاری در این زمینه دارد.

استان کردستان با وجود قابلیت‌های طبیعی بسیار زیاد کشور، هنوز نتوانسته است استفاده مناسب در زمینه جذب گردشگر را داشته باشد. بنابراین ضرورت توسعه و بسترسازی گردشگری در قالب برنامه و طرح صحیح و اندیشیده برای به فعل رساندن توان‌های اکوتوریسمی این منطقه احساس می‌شود. در این راستا برنامه‌ریزی راهبردی به‌دلیل ماهیت بلندمدت و انعطاف‌پذیر آن یکی از ابزارهای مناسب برای برنامه‌ریزی گردشگری است. برنامه‌ریزی راهبردی شیوه‌ای است نظام‌یافته برای اخذ تصمیمات و اجرای فعالیت‌ها در شکل‌دهی و رهنمود یک سیستم، کارکرد و علل آن؛ بنابراین برنامه‌ریزی می‌بایست سکونتگاه‌ها و جوامع را در یک دوره طولانی هدایت کند و بر پایه ارزیابی واقع‌گرا از منابع محیطی باشد و مبتنی بر مشارکت گروه‌ها، شرکاء و ذی‌نفع‌ها در سکونتگاه‌ها باشد (MC Clinchy, 1999, 35)

در برنامه‌ریزی راهبردی اصل اساسی بر این است که با بهره‌جستن از فرصت‌های خارجی و پرهیز از اثرات ناشی از تهدیدات خارجی و با کاهش آن‌ها به تدوین راهبرد پرداخت و از سوی دیگر در تدوین این راهبردها، هدف این نیست که بهترین راهبرد مشخص شود، بلکه هدف تعیین راهبردهای قابل اجرا است. بنابراین با انجام این مهم سازمان می‌تواند در برابر عوامل خارجی به‌صورت تدافعی یا تهاجمی واکنش نشان دهد (هادیانی، ۱۳۹۱: ۱۱۴). هدف این پژوهش شناسایی امکانات و محدودیت‌های اکوتوریسم در استان کردستان و استفاده خردمندانه از این داشته‌ها، برای توسعه پایدار فعالیت‌های طبیعت‌گردی کردستان می‌باشد که در همین راستا مقاله حاضر با استفاده از رویکرد ترکیبی فرایند تحلیل سلسله مراتبی (ANP) و SWOT به این مهم پرداخته است.

اهمیت خواهد بود (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۱: ۴۰). باتلر در تعریف گردشگری پایدار بر آن است که بتواند در یک محیط در زمان نامحدود ادامه یابد و از نظر انسانی و فیزیکی به محیط‌زیست صدمه نزند و تا بدان حد فعال باشد که به توسعه سایر فعالیت‌ها و فرآیندهای اجتماعی لطمه‌ای وارد نیابد (Butler, 1996: 29).

چارچوب پایداری از دیدگاه گردشگری پایدار، محیط طبیعی و جوامع محلی را در حیطه‌های فعالیتی خود به‌صورت ویژه مد نظر قرار می‌دهد. از این دیدگاه توسعه موفق گردشگری پایدار، پویایی روابط بین مردم، منابع و گردشگری را به گونه‌ای رقم می‌زند که منافی را برای همه آن‌ها به ارمغان می‌آورد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۱: ۴۴).

گردشگری به‌ویژه گردشگری طبیعی در جهان

کنونی، صنعتی پاک و سومین پدیده‌ی اقتصادی پویا، پررونق و رو به توسعه‌ای است که پس از صنایع نفت و خودروسازی گوی سبقت را از دیگر صنایع جهانی ربوده‌اند. به‌گونه‌ای که بر اساس برآورد سازمان جهانی جهانگردی، ارزش حاصل از جهانگردی و مسافرت در دهه آتی با سرعتی افزون از تجارت جهانی به سطحی بالاتر از ارقام صادراتی در دیگر بخش‌های اقتصادی خواهد رسید (England research, 2005: 21). با توجه به وابستگی شدید ایران به درآمدهای حاصل از نفت و لزوم تجدیدنظر در آن با توجه به پایان‌پذیر بودن این منبع و نوسان‌های قیمتی شدید آن در چند سال گذشته، لزوم تغییر در برنامه‌ریزی کلان کشور برای استفاده و به‌کارگیری منابع جایگزین به منظور رهایی از اقتصاد تک محصولی بیش از پیش در کشور احساس می‌شود. در این راستا با توجه به تبدیل صنعت گردشگری به یکی از صنایع برتر دنیا و توانایی بالقوه کشور در این زمینه، می‌توان از گردشگری و به ویژه فعالیت‌های اکوتوریستی به‌عنوان یکی از بهترین گزینه‌ها برای جایگزینی درآمدهای حاصل از نفت نام برد. اهمیت توسعه اکوتوریسم زمانی برای کشور نمایان می‌شود که بدانیم زمان متوسط سفر ۵۰ درصد اکوتوریست‌های جهان بین ۸ تا ۱۴ روز است و هر اکوتوریست به‌طور متوسط بین یک هزار تا یک هزار و

پیشینه تحقیق

کروگر^۱ در سال ۲۰۰۵ در مقاله‌ای با عنوان «نقش اکوتوریسم در حفاظت از منابع طبیعی» با مطالعه موردی در مناطق آمریکای مرکزی و آفریقا به این نتیجه رسیده است که تنها در شرایط خاص می‌تواند به حفظ نگهداری منابع طبیعی کمک کند. وال^۲ سال ۱۹۹۶ در مقاله‌ای با عنوان «اکوتوریسم، تغییرات، اثرات و فرصت‌ها» با تحلیل تغییرات حاصل از اکوتوریسم بر محیط، علاوه بر اثرات منفی حاصل از آن بر محیط به فرصت‌های ایجاد شده در نتیجه توسعه این نوع گردشگری می‌پردازد. آلمیدا زامبرانو و همکاران^۳ در سال ۲۰۱۰ در مقاله «اثرات محیطی و اجتماعی اکوتوریسم در جزایر کاستاریکا» با در نظر گرفتن نقش اکوتوریسم در حفظ محیط طبیعی و رضایت جامعه محلی به اثرات توسعه آن در جزایر یادشده پرداختند. رخشانی نسب و ضرابی در سال ۱۳۸۹ در مقاله‌ای با عنوان چالش‌ها و فرصت‌های اکوتوریسم، مسائل و فرصت‌های پیش روی اکوتوریسم ایران را مورد بررسی قرار دادند (ضرابی و همکاران، ۱۳۸۵: ۴۱). فرج‌زاده اصل و کریم‌پناه در سال ۱۳۸۷، ضمن معرفی کردستان به عنوان مقصدی برتر برای فعالیت‌های اکوتوریستی، با استفاده از GIS مناطق مستعد کردستان برای فعالیت‌های اکوتوریستی را نیز مشخص کردند (فرج‌زاده و کریم‌پناه، ۱۳۸۷: ۳۳). میرسنجری در سال ۱۳۸۵ در مقاله‌ای با عنوان «راهبرد اکوتوریسم بر پایه توسعه پایدار»، اکوتوریسم را به عنوان یکی از پرجاذبه‌ترین و در عین حال پرمفعت‌ترین علوم وابسته به منابع طبیعی و محیط زیست معرفی می‌کند و سپس فاکتورهای لازم برای دستیابی به اکوتوریسم پایدار و سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی اکوتوریسم را مورد بررسی قرار می‌دهد (میرسنجری، ۱۳۸۵: ۷-۹). رضوانی در سال ۱۳۸۴ با استفاده از مدل سوات پیامدهای زیست‌محیطی گردشگری در حوضه سد لتیان را مورد بررسی قرار

دادند (رضوانی، ۱۳۸۴: ۳۸۵). همچنین پژوهش قدمی (۱۳۹۰) با عنوان «ارزیابی و تدوین استراتژی مقصد در چارچوب توسعه پایدار گردشگری» (نمونه موردی کلان‌شهر مشهد)، با استفاده از مدل سوات و QSPM نیز از جمله تحقیقات ارزشمند دیگر در ارتباط با اکوتوریسم ایران محسوب می‌شوند.

مفاهیم، دیدگاه و مبانی نظری: گردشگری پدیده‌ای است که کهن که از دیرباز در جوامع انسانی وجود داشته است و به تدریج در طی مراحل تاریخی مختلف به موضع فنی، اقتصادی و اجتماعی اکولوژیکی کنونی خود رسیده است (رضوانی، ۱۳۷۴، ۲۷) در همین راستا گردشگری پایدار پدیده‌ای جدید است که ریشه‌های آن در دهه ۱۹۶۰ در نتیجه چالش‌های ایجاد شده به خاطر گردشگری انبوه ظهور یافت (Mottiar, 2006, 583). پیش از نشست زمین سازمان ملل در ریودوژانیرو در سال ۱۹۹۲، گردشگری پایدار برای بسیاری از افراد فعال در حیطه گردشگری به شعار روز میدل گشت (همان منبع، ۵۸۳).

از آن‌جا که در صنعت گردشگری به فعالیت‌ها و جاذبه‌های محیط طبیعی و میراث تاریخی و فرهنگی می‌پردازند، رویکرد توسعه پایدار در برنامه‌ریزی گردشگری اهمیت زیادی می‌یابد؛ زیرا از یک سو با کاهش یا نابودی منابع بازدید، صنعت گردشگری از بین می‌رود و از سوی دیگر، تخریب آن‌ها برای ساکنان مناطق گردشگری تحمل‌ناپذیر است (Inskip, 1991: 23). اکوتوریسم نیز به عنوان گونه‌ای از گردشگری دوران پست‌مدرنیسم که در پی شکل‌گیری مفاهیمی چون توسعه پایدار تولد یافته است، اکوتوریسم پدیده‌ای مدرن است که انگیزه اصلی آن گردشگری، مشاهده و لذت از طبیعت و پدیده‌ها و چشم‌اندازهای طبیعی و فرهنگی بوده و از آن می‌توان به عنوان یکی از منابع جدید درآمد در راستای توسعه پایدار نام برد. (نوری، ۱۳۸۹: ۷۵) توسعه و گسترش روزافزون شهرها و افزایش بی‌رویه جمعیت آن‌ها، موجب بروز مشکلات زیست‌محیطی متعددی شده است و شهروندان شهرهای بزرگ عصر حاضر را با مشکلات روحی و روانی مختلفی مواجه کرده است. در شرایط کنونی (در

1- Krüger

2- Wall

3- Almeyda Zambrano

ترکیبی از این تحلیل و تکنیک‌های تصمیم‌گیری چند معیاره برای کاهش نقاط ضعف موجود در گام‌های اندازه‌گیری و ارزیابی تحلیل SWOT توسعه دادند.

فرایند تحلیل شبکه‌ای یکی از تکنیک‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره^۱ است و در مجموعه مدل‌های جبرانی قرار می‌گیرد. این مدل بر مبنای فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی^۲ طراحی شده است و مدل شبکه را جایگزین سلسله‌مراتب (AHP) کرده است.

از جمله مفروضات فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی این است که بخش‌ها و شاخه‌های بالاتر سلسله‌مراتب، مستقل از بخش‌ها و سطوح پایین‌تر می‌باشند. در صورتی که در بسیاری از تصمیم‌گیری‌ها نمی‌توان عناصر تصمیم را به صورت سلسله‌مراتبی و مستقل از یکدیگر مدل‌سازی کرد. از این‌رو برای حل چنین موضوعی، عناصر مختلف را به یکدیگر وابسته می‌سازند و ساعتی پیشنهاد می‌کند که از فن فرایند تحلیل شبکه‌ای استفاده شود. مزیت اصلی روش مذکور این است که سنجش سنج‌های مختلف بر اساس روابط آن‌ها و نه سلسله‌مراتب انجام می‌شود و با توجه به پیچیدگی مسائل مختلف ANP می‌تواند نتایج بهتری را به دنبال داشته باشد. (فرجی سبکبار و همکاران، ۱۳۸۷). در خصوص برنامه‌ریزی فضایی، این روش SWOT زیر را در بر می‌گیرد:

۱. تحلیل خارجی (سازمان، بخش یا منطقه) که تهدیدات عمده و فرصت‌های ارئه شده از محیط بیرونی را مشخص می‌سازد.

۲. تحلیل داخلی (سازمان، بخش یا منطقه) که در واقع حسابرسی از منابع و یا تهیه فهرستی از نقاط قوت و نقاط ضعف در ارتباط با هریک از موضوعات استراتژیک می‌باشد (مرادی‌مسیحی، ۱۳۸۱، ۴۰).

عوامل موردنظر در تجزیه و تحلیل سوات نه تنها از هم مستقل نیستند، بلکه گاهی میان بعضی از عوامل روابط و وابستگی‌هایی دیده می‌شود.

سطوح مختلف ناحیه‌ای، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی تنوع‌بخشی به اقتصاد، بالا بردن شاخص‌های توسعه‌ی انسانی، کاهش مشکلات ناشی از صنعتی شدن، آلودگی بیش از حد استاندارد شهرها، اشتغال‌زایی، تعامل فرهنگ‌ها، حفظ محیط‌زیست و در نهایت توسعه پایدار از جمله دغدغه‌های اصلی پیش روی کشورهاست از این‌رو گردشگری به‌ویژه برای کشورهای در حال توسعه یک مزیت اقتصادی است تا از این طریق بتوانند فرایند توسعه ملی خود را تسریع بخشند. (ضرابی و دیگران، ۱۳۸۵: ۱۸۰).

روش تحقیق

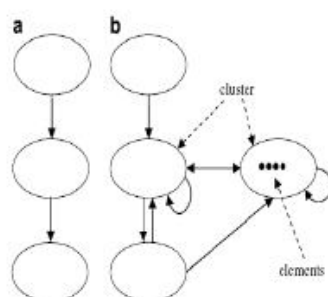
تحقیق حاضر از لحاظ هدف، کاربردی است و روش تحقیق آن توصیفی-تحلیلی است. برای جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های موردنیاز، از بررسی‌های اسنادی و همچنین مطالعات میدانی استفاده شده است. در این راستا بر مبنای دیدگاه کارشناسی ۱۲۰ نفر از کارشناسان ادارات، سازمان‌ها، نهادها، استادان گروه گردشگری در دانشگاه‌های پیام‌نور و علمی کاربردی و تشکیلات مرتبط با صنعت گردشگری استان کردستان (هتل، مهمان‌پذیرها و دفاتر خدمات مسافرتی) به‌عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. سپس در قالب پرسش‌نامه از آن‌ها خواسته شد تا نظرات خود را در مورد نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدیدهای اکوتوریسم استان کردستان بیان کنند. گام بعدی تحقیق در دو مرحله اجرا شده است؛ ابتدا با استفاده از تحلیل SWOT استراتژی‌های مناسب تدوین و در فاز دوم با ترکیب رویکرد ANP راهبردها اولویت‌بندی شده‌اند.

مدل ترکیبی فرایند تحلیل شبکه‌ای ANP و

SWOT: در جستجوی بهبود SWOT با توجه به ماهیت کار، بهترین تکنیک‌هایی که می‌تواند به کار گرفته شود تکنیک‌های تصمیم‌گیری چندمنظوره است که برای اولین بار کورتیلا و دیگران (۲۰۰۰) روشی

1- Multiple attribute decision making (MADM)

2- Analytical Hierarchy process



شکل ۱- تفاوت ساختاری سلسله‌مراتب و شبکه، سلسله‌مراتب (a) و شبکه (b)

✓ تعیین درجه اهمیت راهبردهای جایگزین به نسبت هر یک از فاکتورها SWOT با یک مقیاس ۱-۹ و از طریق مقایسات زوجی.

✓ تعیین اولویت‌های نهایی هر یک از گزینه‌های راهبردی با ضرب حاصل مرحله ششم در مرحله هفتم.

محدوده و قلمرو پژوهش: استان کردستان با مساحتی در حدود ۲۸۰۲۰۳ کیلومترمربع، با حدود ۱/۷ درصد از مساحت کشور در غرب ایران و در مجاورت خاک عراق بین ۳۴ درجه و ۴۵ دقیقه تا ۳۶ درجه و ۲۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۵ درجه و ۳۴ دقیقه تا ۴۸ درجه و ۱۴ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ قرار دارد. با توجه به موقعیت جغرافیایی، پتانسیل بالقوه‌ای در زمینه فعالیت‌های گردشگری و به‌ویژه فعالیت‌های طبیعت‌گردی دارد، به طوری که بر اساس طرح جامع گردشگری استان کردستان از مجموع ۸۴۲ جاذبه استان، ۲۹۸ مورد مرتبط با جاذبه‌های طبیعی است. (کهزادی، ۱۳۹۲: ۱۲).

مدل ANP از ترکیب هشت گام اصلی به وجود می‌آید:

✓ شناسایی فاکتورها با عوامل SWOT و راهبردهای جایگزین

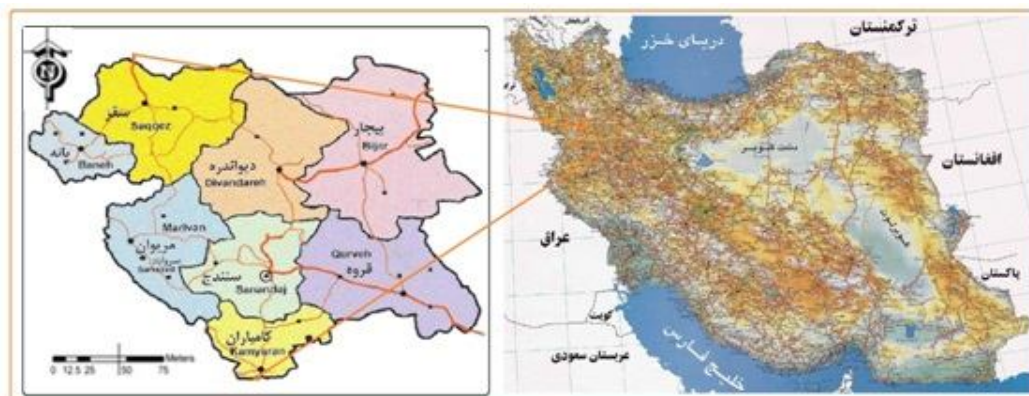
✓ با فرض این‌که هیچ وابستگی میان عوامل وجود ندارد درجه اهمیت گروه‌های SWOT را از طریق مقایسات زوجی و با یک مقیاس ۱-۹ اندازه‌گیری می‌شود (محاسبه W1).

✓ چون بین گروه‌های SWOT وابستگی وجود دارد، لذا با استفاده از یک مقیاس ۱-۹ و مقایسات زوجی ماتریس وابستگی‌های درونی گروه‌ها (سطح دو مدل) محاسبه شود (محاسبه W2).

✓ تعیین ارجحیت (اهمیت) هر یک از گروه‌های SWOT، از طریق ضرب کردن w_1 در w_2 .

✓ تعیین درجه اهمیت نسبی هر یک از فاکتورهای SWOT با یک مقیاس ۱-۹ (مقایسات زوجی).

✓ تعیین درجه اهمیت نهایی هر یک از فاکتورهای SWOT با ضرب کردن حاصل مرحله چهار در مرحله پنجم.



شکل ۲- موقعیت استان کردستان در کشور

بحث اصلی

در این پژوهش ابتدا با استفاده از تکنیک یا ماتریس سوات، که ابزاری برای بازشناسی ضعف‌ها و قوت‌های داخلی و شناخت تهدیدها و فرصت‌های موجود در محیط خارجی آن به منظور سنجش وضعیت و تدوین راهبردهای برای هدایت و کنترل آن سیستم است؛ (موحد و گهزادی، ۱۳۸۹: ۹۱) به شناسایی و

تدوین راهبردها در هر یک از حوزه‌های این مدل پرداخته شده است. برای این منظور نگارندگان با بهره‌گیری از نظر کارشناسی خود و گروهی از کارشناسان خبره در حوزه گردشگری و اکوتوریسم و با استفاده از برخی اطلاعات اسنادی، مهم‌ترین نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید طبیعت‌گردی استان کردستان را به شرح جدول ۲ طبقه‌بندی کرده‌اند.

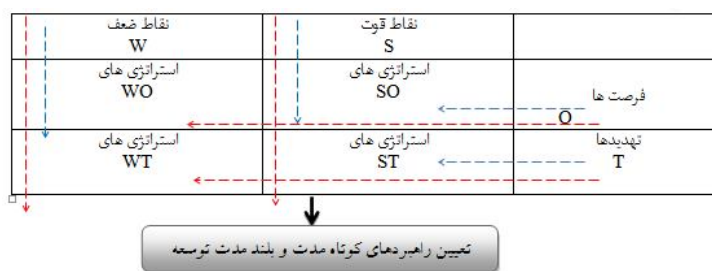
جدول ۲- خلاصه‌ی عوامل استراتژیک اکوتوریسم کردستان

ردیف	عوامل راهبردی
۱	S1: وجود مناطق متعدد روستایی مستعد برای میزبانی از تورهای طبیعت‌گردی
۲	S2: وجود غنای فرهنگی
۳	S3: وجود چشم‌اندازهای طبیعی زیبا و منحصر به فرد
۴	S4: وجود ارتفاعات و قله مرتفع برای گردشگری ورزشی
۵	S5: وجود نگرش مثبت جامعه نسبت به گردشگری
۶	W1: کمبود یا ضعف حمایت‌های دولتی از بخش خصوصی
۷	W2: نامناسب بودن راه‌های ارتباطی و امکانات حمل و نقل
۸	W3: کمبود یا نبود آژانس‌ها و نیروهای متخصص و حرفه‌ای در زمینه اکوتوریسم
۹	W4: توزیع نامناسب گردشگران در فصول مختلف سال (تراکم حداقل در زمستان)
۱۰	W5: ضعف در بازاریابی و معرفی جاذبه‌ها و در نتیجه ناشناخته ماندن پتانسیل‌های مختلف کردستان در زمینه اکوتوریسم
۱۱	W6: عدم رشد و آگاهی مردم برای استفاده از منابع مختلف درآمدزایی و تأکید بر همان روش‌های سنتی
۱۲	O1: افزایش تمایل به انجام فعالیت‌های گردشگری و به‌ویژه فعالیت‌های اکوتوریستی و قابلیت بالقوه استان کردستان در این زمینه
۱۳	O2: همجواری و وجود روابط نزدیک با اقلیم خودمختار کردستان عراق که در حال حاضر از امنیت مناسبی برخوردار می‌باشد.
۱۴	O3: وجود نشانه‌هایی از تمایل دولت در زمینه کاهش وابستگی به نفت و تلاش برای توسعه سایر منابع درآمدی مانند گردشگری
۱۵	O4: افزایش تمایل بخش خصوصی برای مشارکت در انجام طرح‌ها و برنامه‌های مرتبط با گردشگری
۱۶	T1: هدفمند کردن یارانه‌ها و در نتیجه آن افزایش قیمت مواد سوختی و تأثیر آن بر جریان سفر و گردشگری
۱۷	T2: افزایش تمایل به انجام سفرهای خارجی
۱۸	T3: تداوم دیدگاه امنیتی نسبت به استان کردستان و در نتیجه وجود بروکراسی شدید اداری برای فعالیت بخش خصوصی
۱۹	T4: فقدان برنامه‌های جامع برای شناسایی، مناسب‌سازی و معرفی پتانسیل‌های طبیعی

(مأخذ: نگارندگان)

راهبردهای ST نیز در ارتباط با کاهش یا حذف اثرات تهدیدهای محیطی از طریق استفاده مطلوب از نقاط قوت است و راهبردهای WT با در نظر گرفتن نقاط ضعف اثرات تهدیدهای محیطی را کاهش می‌دهد.

اینک با تحلیل یافته‌های جدول بالا، نسبت به تعیین عوامل راهبردی اقدام و راهبردهای جایگزین تدوین شد که در آن مفهوم راهبردهای SO، استفاده مناسب از فرصت‌ها با بهره‌برداری از نقاط قوت است. راهبردهای WO، به دنبال بهره‌برداری مناسب از فرصت‌های محیطی با توجه به ضعف‌هاست.



شکل ۳- چهارچوب ماتریس تحلیلی SWOT

(منبع: افتخاری و مهدوی، ۱۳۸۴: ۹ و ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۹: ۷۵)

گردشگران، ضمن تلاش برای کاهش تأثیر کالایی و القایی شدن فرهنگ توسط گردشگری از طریق برگزاری جلسات با مردم محلی و یادآوری این نکته که گردشگران به‌خاطر تفاوت‌ها است که آن مقصد را برای سفر انتخاب کرده‌اند؛ لذا اگر به‌دنبال کسب منافع طولانی مدت گردشگری باشند باید با جدیت الگوهای فرهنگی خود را حفظ کنند.

- با توجه به گرایش بخش خصوصی در حوزه گردشگری و اکوتوریسم باید ترتیبی اتخاذ شود تا با ارائه مشوق‌های مختلف مانند معافیت‌های مالیاتی، واگذاری زمین با هزینه کمتر برای ساخت و سازهای موردنیاز و ... حمایت آن‌ها را برای سرمایه‌گذاری و تداوم تمایل آن‌ها به فعالیت جلب کرد.

- تدوین برنامه‌های فرهنگی مشترک با اقلیم خودمختار کردستان عراق مانند برگزاری جشنواره‌های موسیقی و نمایشگاه‌های صنایع‌دستی و تلاش برای جذب گردشگران آن اقلیم با توجه به ویژگی و روابط نزدیک فرهنگی.

راهبرد تنوع‌بخشی (ST): در راهبرد تنوع‌بخشی که بر نقاط قوت درونی و تهدیدهای بیرونی متمرکز است، برای کاهش فشار تهدیدهای بیرونی می‌توان راهبردهای زیر را ارائه کرد:

- تمرکز برنامه‌های گردشگری استان کردستان بر مناسب‌سازی جاذبه‌های طبیعی موجود که از درآمدهای بالقوه گردشگری محروم هستند؛ مانند گردشگری کشاورزی با توجه به ظرفیت بالقوه کردستان در زمینه کشاورزی، از جمله این برنامه‌ها می‌تواند تورهای آموزشی برای دانشجویان کشاورزی، منابع طبیعی معدن و... باشد.

در ادامه راهبردها به‌صورت زیر تدوین شد:

راهبرد تهاجمی / رقابتی (SO): در راهبرد رقابتی که تمرکز بر نقاط قوت داخلی و استفاده مناسب از فرصت‌های بیرونی است، برای توسعه اکوتوریسم کردستان می‌توان راهبردهای زیر را ارائه کرد:

- تدوین اطلس روستاهای مستعد گردشگری و هماهنگی با آژانس‌های مسافرتی برای توجه به آن‌ها در برنامه‌های سفر.

- با توجه به گرایش عمومی نسبت به حضور در مناطق بکر طبیعی، تخصصی شدن فعالیت‌های اکوتوریستی و خلاء آژانس‌های تخصصی طبیعت‌گردی در کردستان، برای جذب این بخش از بازار گردشگری و پاسخ‌گویی کارآمد به نیاز این گروه از گردشگران، حمایت از تأسیس آژانس‌های تخصصی طبیعت‌گردی باید یکی از اولویت‌های سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کردستان باشد.

- شناسایی نقاط جذاب طبیعی مانند غارها (با توجه به موقعیت کوهستانی) و شناسایی مسیرهای مناسب برای فعالیت‌های ورزشی مانند کوهنوردی و ... و برنامه‌ریزی دقیق برای تبدیل این توان‌ها به جاذبه‌های گردشگری.

- مشارکت دادن هر چه بیش‌تر جامعه محلی در برنامه‌های اکوتوریستی، به منظور بهره‌مند شدن آن‌ها از منافع حاصل از گردشگری و ایجاد دید مثبت بین آن‌ها نسبت به گردشگری و در نتیجه حمایت پایدار از آن.

- توجه خاص به ویژگی‌های منحصر به فرد و غنای فرهنگی استان کردستان و برنامه‌ریزی و مدیریت اثربخش این داشته‌ها برای ارائه‌ی تجربه لذت‌بخش به

پنجره‌ای، بازدیدهای مجازی و ... نیز کاملاً ضروری است.

- برگزاری دوره‌های آموزشی و کارآفرینی برای مقاصدی که استعداد اکوتوریستی دارند (برای مثال ۷ روستای درون و ۱۸ روستای حاشیه منطقه حفاظت شده بیجار و...) و آشناسازی آن‌ها با فعالیت‌های مختلف حوزه اکوتوریسم.

- با توجه به چهار فصل بودن استان و ویژگی‌های طبیعی منحصر به فرد در هر فصلی از سال، باید کوشید تا با شناسایی، مناسب‌سازی و معرفی پتانسیل‌های بکر طبیعی، زمینه حضور گردشگران با علایق ویژه را در فصول مختلف فراهم کرد و در نتیجه تا حدودی بتوان مشکل فصلی بودن تقاضای گردشگری در استان را جبران کرد. علاوه بر این، برگزاری جشنواره‌های فرهنگی (موسیقی، پوشاک، غذاهای محلی و ...) و همچنین معرفی مراسم‌های فرهنگی (مانند پیرشالیار در روستای اورامان در هفته دوم بهمن‌ماه یا برگزاری جشن نوروز در روستای دیوزناو حدود یک ماه قبل از شروع آن در کشور) نیز تا حدودی می‌تواند در حل این مشکل راه‌گشا باشد.

راهبرد تدافعی (WT): این راهبردها بر کاهش آسیب‌پذیری متمرکز بوده و بر این اساس برای کاهش آسیب‌پذیری گردشگری کردستان می‌توان راهبردهای زیر را ارائه کرد:

- کاهش بروکراسی اداری و ارائه مشوق‌های مالی برای جذب و حفظ بخش خصوصی.

- تدوین برنامه‌های آموزشی برای تربیت متخصصین حوزه اکوتوریسم و حمایت از تأسیس آژانس‌های طبیعت‌گردی.

- کاهش دیدگاه امنیتی موجود نسبت به منطقه و در بلندمدت حذف و در نتیجه تسهیل فعالیت بخش خصوصی.

- استفاده از فن‌آوری‌های نوین تبلیغاتی و بازاریابی.

- تشکیل واحدی متشکل از متخصصین سازمان‌های دولتی و بخش خصوصی ذی‌نفع در فعالیت‌های اکوتوریستی برای کمک به شناسایی، برنامه‌ریزی و مدیریت کارآمد پتانسیل‌های طبیعی.

- حمایت از تشکیل تعاونی‌های مردمی در زمینه گردشگری و طبیعت‌گردی.

- با توجه به این‌که بخش عمده‌ای از توانایی‌های گردشگری کردستان، قابلیت‌های اکوتوریستی و فرهنگی است و به دلیل حساسیت بیش از حد این جاذبه‌ها، باید متناسب با مقاصد مختلفی که در استان کردستان توانایی ارائه چنین جاذبه‌های به گردشگران دارند، کدهای اخلاقی ویژه آن محل تدوین شود و در اختیار آژانس‌های مسافرتی و در بروشورهای تبلیغاتی به گردشگران ارائه شود.

- بهبود و افزایش توان سیستم حمل و نقل عمومی برای کاهش تأثیر سوء افزایش مواد سوختی به دنبال هدفمند کردن یارانه‌ها.

- تعامل با آژانس‌ها و سازمان‌های سایر کشورها و شهرهای برتر مقصد گردشگران کردستانی، برای قرار دادن برنامه‌های سفر به کردستان در بین برنامه‌های سفر خود، تا به این طریق بتوان بخشی از زیان خروج گردشگران را جبران کرد.

راهبرد بازنگری (WO): در این راهبرد ضمن تأکید بر نقاط ضعف درونی، سعی می‌شود تا استفاده از فرصت‌های بیرونی موجود، تأثیر نقاط ضعف درونی را به حداقل رساند. از جمله این راهبردها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ارائه مشوق‌های مختلف به سرمایه‌گذاران بخش خصوصی برای فعالیت در پروژه‌های گردشگری.

- کاهش بروکراسی اداری به‌منظور تسریع در پروژه‌های اکوتوریستی استان کردستان.

- ایجاد شبکه ریلی، توسعه خطوط هوایی و بهبود و گسترش شبکه حمل و نقل زمینی از جمله تسهیل در دسترسی به نقاط اکوتوریستی.

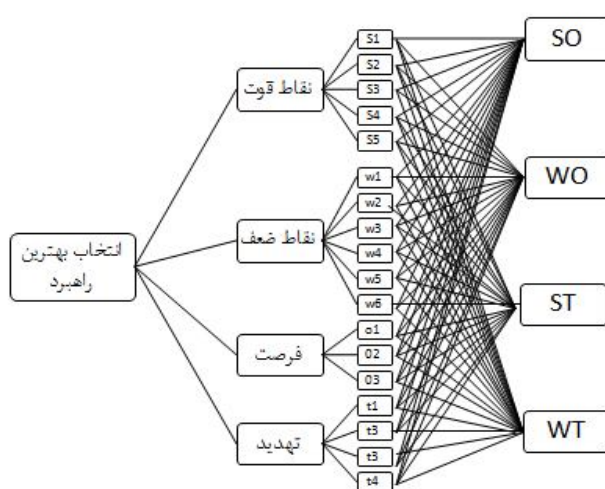
- بخش‌بندی گردشگران کردستان و هماهنگ کردن برنامه‌های بازاریابی و تبلیغاتی گردشگری با نیازهای بخش‌های مختلف برای حداکثرسازی ضریب تأثیرگذاری این تلاش‌ها. همچنین به روز کردن فعالیت‌های تبلیغاتی و استفاده از فن‌آوری‌های روز مانند راه‌اندازی وبسایت مبتنی بر رویکرد تک

می‌شود از چهار سطح تشکیل شده است: سطح ۱: هدف اصلی مدل است (انتخاب بهترین راهبرد)، سطح ۲ (معیارها) عوامل اصلی تجزیه و تحلیل SWOT (نقاط قوت و ضعف و فرصت و تهدید) است. سطح ۳ (زیر معیارها) که شامل زیر معیارهای نقاط قوت (۵) زیر معیار، نقاط ضعف (۶) زیر معیار، فرصت‌ها (۴) زیر معیار) و تهدیدها (۴) زیر معیار) است. سطح چهار (گزینه‌ها) که بیانگر استراتژی‌های موردنظر در این مطالعه است. (شکل ۳).

پس از شناسایی و تدوین راهبردهای مناسب، در مرحله دوم با استفاده از مدل ANP راهبردها اولویت‌بندی شده‌اند. که در ادامه به چگونگی و روند این اولویت‌بندی پرداخته شده است.

فرایند مدل تحلیل شبکه (ANP) در استان کردستان

گام اول: (سازمان‌دهی مدل) مدل سلسله‌مراتبی و شبکه‌ای که برای تحلیل SWOT در این‌جا پیشنهاد



شکل ۴- مدل ANP برای SWOT

گام دوم: با فرض عدم وجود وابستگی متقابل میان عوامل اصلی SWOT ماتریس مقایسات زوجی تشکیل می‌شود. (وزن‌دهی به این ماتریس بر اساس نظر مسئولین و متخصصین مرتبط است) (جدول ۳) در تجزیه و تحلیل ماتریس مقایسات زوجی از نرم‌افزار supper decision برای تعیین وزن عوامل استفاده شده است.

جدول ۳- ماتریس مقایسات زوجی عوامل اصلی و اهمیت نسبی هر عامل

هدف اصلی	S	w	O	T	اهمیت نسبی
S	۱	۲	۱	۳	۰,۳۶۳
W	۱/۲	۱	۲	۳	۰,۳۰۲
O	۱	۱/۲	۱	۲	۰,۲۲۹
T	۱/۳	۱/۳	۱/۲	۱	۰,۱۰۶

می‌شود. روابط متقابل میان عوامل اصلی مطابق شکل ۲ است.

گام سوم: در این مرحله وابستگی‌های متقابل میان عوامل اصلی از طریق بررسی تأثیر هر معیار روی معیار دیگر با استفاده از ماتریس مقایسات زوجی تعیین

جدول ۴- ماتریس مقایسه زوجی عوامل اصلی و اهمیت نسبی عوامل

نقاط قوت	W	O	T	اهمیت نسبی
W	۱	۱/۹	۱/۴	۰,۰۶۹
O	۹	۱	۳	۰,۶۸۱
T	۴	۱/۳	۱	۰,۲۵۰

جدول ۵- ماتریس مقایسه زوجی عوامل اصلی و اهمیت نسبی عوامل

نقاط ضعف	S	T	اهمیت نسبی
S	۱	۸	۰,۸۸۹
T	۱/۸	۱	۰,۱۱۱

جدول ۶- ماتریس مقایسه زوجی عوامل اصلی و اهمیت نسبی عوامل

تهدید	S	W	اهمیت نسبی
S	۱	۶	۰,۸۵۷
W	۱/۶	۱	۰,۱۴۳

اهمیت نسبی عوامل اصلی پس از نرمال سازی به دست می آید. وزن وابستگی متقابل معیارها به ترتیب زیر است:

گام چهارم: در این مرحله، وزن های وابستگی متقابل معیارها از طریق حاصل ضرب ماتریس وابستگی عوامل اصلی (وزن نسبی به دست آمده از مرحله سوم) در

$$\begin{pmatrix} 1 & 0,889 & 1 & 0,857 \\ 0,069 & 1 & 0 & 0,143 \\ 0,681 & 0 & 1 & 0 \\ 0,250 & 0,111 & 0 & 1 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} 0,363 \\ 0,302 \\ 0,229 \\ 0,106 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0,476 \\ 0,171 \\ 0,238 \\ 0,115 \end{pmatrix}$$

زوجی به دست می آید که نتایج آن در جدول ۷ آمده است.

گام پنجم: در این مرحله اهمیت نسبی زیر معیارهای SWOT با استفاده از ماتریس مقایسات

جدول ۷- اهمیت نسبی زیر معیارهای SWOT (عوامل فرعی)

نقاط قوت	زیر معیارها SWOT	وزن نسبی	نقاط ضعف	زیر معیارها SWOT	وزن نسبی	فرصت ها	زیر معیارها SWOT	وزن نسبی	تهدیدها	زیر معیارها SWOT	وزن نسبی	
	S ₁	0,242		W ₁	0,411		O ₁	0,434		T ₁	0,476	
S ₂	0,044	W ₂	0,196	O ₂	0,088	T ₂	0,289					
S ₃	0,141	W ₃	0,148	O ₃	0,239	T ₃	0,059					
S ₄	0,186	W ₄	0,032	O ₄	0,239	T ₄	0,176					
S ₅	0,487	W ₅	0,144									
		W ₆	0,069									
وزن نسبی معیارها								0,476			0,238	0,115



شکل ۵- وابستگی‌های متقابل میان عوامل SWOT

گام ششم: در این مرحله، اولویت‌های نهایی فاکتورهای SWOT با ضرب کردن اولویت‌های وابسته گروه‌ها SWOT (که در مرحله چهارم محاسبه شد) با اولویت‌های نسبی فاکتورهای سوات (که در گام پنجم محاسبه شد) به دست می‌آید.

جدول ۸- محاسبه اولویت‌های نهایی فاکتورهای SWOT

اولویت نهایی فاکتورها	اولویت نسبی فاکتورها	فاکتورهای SOWT	اولویت‌های گروه	گروه‌های SWOT
۰,۱۱۵	۰,۲۴۲	S ₁	۰/۴۷۶	نقاط قوت
۰,۰۲۰	۰,۰۴۴	S ₂		
۰,۰۶۷	۰,۱۴۱	S ₃		
۰,۰۸۸	۰,۱۸۶	S ₄		
۰,۲۳۱	۰,۴۸۷	S ₅		
۰,۰۷۰	۰,۴۱۱	W ₁	۰/۱۷۱	نقاط ضعف
۰,۰۳۳	۰,۱۹۶	W ₂		
۰,۰۲۵	۰,۱۴۸	W ₃		
۰,۰۰۵	۰,۰۳۲	W ₄		
۰,۰۲۴	۰,۱۴۴	W ₅		
۰,۰۱۱	۰,۰۶۹	W ₆		
۰,۱۰۳	۰,۴۳۴	O ₁	۰/۲۳۸	فرصت‌ها
۰,۰۲۰	۰,۰۸۸	O ₂		
۰,۰۵۶	۰,۲۳۹	O ₃		
۰,۰۵۶	۰,۲۳۹	O ₄		
۰,۰۵۴	۰,۴۷۶	T ₁	۰/۱۱۵	تهدیدها
۰,۰۳۳	۰,۲۸۹	T ₂		
۰,۰۰۶	۰,۰۵۹	T ₃		
۰,۰۲۰	۰,۱۷۶	T ₄		

گام هفتم: در این مرحله درجه اهمیت راهبردهای انتخابی را راجع به هر فاکتور SWOT محاسبه می‌کنیم. در این جا فقط بردار ویژه محاسبه شده را می‌آوریم.

$$\begin{matrix}
 SO \\
 ST \\
 WO \\
 WT
 \end{matrix}
 \begin{pmatrix}
 ۰/۳۰ & ۰/۰۸ & ۰/۱۲ & ۰/۱۶ & ۰/۰۴ & ۰/۱۳ & ۰/۲۲ & ۰/۲۹ & ۰/۱۶ & ۰/۵۲ & ۰/۱۱ & ۰/۲۳ & ۰/۴۲ & ۰/۱۳ & ۰/۲۴ & ۰/۱۱ & ۰/۰۴ & ۰/۳۲ & ۰/۱۳ \\
 ۰/۰۶ & ۰/۰۵ & ۰/۰۴ & ۰/۱۰ & ۰/۱۷ & ۰/۰۴ & ۰/۲۳ & ۰/۰۸ & ۰/۱۲ & ۰/۱۶ & ۰/۰۵ & ۰/۰۶ & ۰/۳۲ & ۰/۰۷ & ۰/۲۰ & ۰/۰۹ & ۰/۱۹ & ۰/۱۷ & ۰/۰۸ \\
 ۰/۵۵ & ۰/۱۳ & ۰/۲۹ & ۰/۱۶ & ۰/۱۰ & ۰/۳۳ & ۰/۱۳ & ۰/۲۲ & ۰/۲۷ & ۰/۱۸ & ۰/۱۲ & ۰/۲۵ & ۰/۱۰ & ۰/۱۳ & ۰/۱۵ & ۰/۲۲ & ۰/۰۸ & ۰/۲۴ & ۰/۰۹ \\
 ۰/۶۰ & ۰/۱۰ & ۰/۲۸ & ۰/۰۸ & ۰/۵۷ & ۰/۲۰ & ۰/۲۴ & ۰/۳۳ & ۰/۱۸ & ۰/۴۲ & ۰/۲۱ & ۰/۰۹ & ۰/۱۶ & ۰/۴۱ & ۰/۱۰ & ۰/۱۷ & ۰/۲۸ & ۰/۴۶ & ۰/۱۶
 \end{pmatrix}$$

نهایی فاکتورهای SWOT و ماتریس درجه اهمیت راهبردهای جایگزین به دست می‌آید.

گام هشتم: در نهایت اولویت‌های نهایی گزینه‌های راهبردی از طریق حاصل ضرب بردار ویژه اولویت‌های

$$\begin{matrix} \text{SO} \\ \text{ST} \\ \text{WO} \\ \text{WT} \end{matrix} = \begin{matrix} \text{وزن نهایی راهبردهای} \\ \text{اکوتوریسم کردستان} \end{matrix} \quad \begin{matrix} \text{اوزان مرحله ۷} * \\ \text{اوزان مرحله ۶} \end{matrix} = \begin{matrix} ۰/۱۰۲ \\ ۰/۰۸۲ \\ ۰/۱۸۱ \\ ۰/۲۱۷ \end{matrix}$$

نزدیک با اقلیم خودمختار کردستان عراق، افزایش تمایل بخش خصوصی برای مشارکت در طرح‌ها و برنامه‌های مرتبط با گردشگری و وجود نشانه‌هایی از تمایل دولت در زمینه‌ی کاهش وابستگی به نفت و تلاش برای توسعه سایر منابع درآمدی مانند گردشگری و اکوتوریسم به ترتیب با امتیاز وزنی ۰/۴۰، ۰/۴۰، ۰/۲۸ و ۰/۲۴ مهم‌ترین فرصت‌های پیش روی اکوتوریسم کردستان هستند. در همین حال، هدفمند کردن یارانه‌ها و در نتیجه آن افزایش قیمت مواد سوختی و تأثیر آن بر جریان سفر و گردشگری، افزایش تمایل به انجام سفرهای خارجی، تداوم دیدگاه امنیتی نسبت به استان کردستان و در نتیجه وجود بروکراسی شدید اداری برای فعالیت بخش خصوصی به ترتیب با امتیاز وزنی ۰/۴۵، ۰/۴۵، ۰/۴۰ و ۰/۲۸ مهم‌ترین تهدیدهای هستند که طبیعت‌گردی استان کردستان با آن مواجه خواهد بود. با توجه به این عوامل به ارائه راهبردهای توسعه پایدار اکوتوریسم کردستان در قالب راهبردهای تدافعی (WT)، راهبردهای بازنگری (WO)، تهاجمی (SO) و تنوع‌بخشی (ST) پرداخته شد. نتایج حاصل از اولویت‌سنجی راهبردها با بهره‌گیری از مدل ANP نشان می‌دهد که در برنامه‌ریزی برای توسعه پایدار اکوتوریسم کردستان باید راهبردهای تدافعی (WO) در اولویت برنامه‌ریزی قرار گیرد.

بنابراین همان‌گونه که مشاهده می‌شود در نهایت با ارزیابی‌های به عمل آمده، راهبردهای تدافعی (WT) با وزن ۰/۲۱۷ دارای اولین اولویت در برنامه‌ریزی اکوتوریسم کردستان است و بعد از آن به ترتیب راهبردهای بازنگری (WO)، تهاجمی (SO) و تنوع‌بخشی (ST) قرار دارند. اینک در اولین مرحله برنامه‌ریزی به منظور توسعه اکوتوریسم کردستان، باید کوشید تا با ارائه راهکارهای اجرایی ضمن به حداقل رساندن نقاط ضعف فرا روی منطقه، از تهدیدهای برون منطقه‌ای نیز اجتناب نماید.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که وجود مناطق متعدد روستایی مستعد برای میزبانی از تورهای طبیعت‌گردی، وجود غنای فرهنگی، وجود نگرش مثبت جامعه نسبت به صنعت گردشگری و ضعف و کمبود حمایت‌های دولتی برای حمایت و تشویق بخش خصوصی، نامناسب بودن راه‌های ارتباطی و امکانات حمل و نقل، کمبود و عدم وجود نیروها و آژانس‌های متخصص و حرفه‌ای در زمینه اکوتوریسم به ترتیب از جمله مهم‌ترین نقاط قوت و ضعف فعالیت‌های طبیعت‌گردی استان کردستان هستند. علاوه بر این، افزایش تمایل به فعالیت‌های گردشگری و به ویژه فعالیت‌های اکوتوریستی و قابلیت بالقوه استان کردستان در این زمینه، همجواری و وجود روابط

منابع

۱. ابراهیم‌زاده، عیسی، محمود ضیایی و علی دلشاد. ۱۳۹۱. اصول و فرایند برنامه‌ریزی راهبردی توسعه توریسم. مشهد، انتشارات صحرا.
۲. ابراهیم‌زاده، عیسی. ۱۳۸۹. آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی محیطی در جنوب شرق ایران. تهران، انتشارات مؤسسه اطلاعات.
۳. اشتری مهرجردی، ابازر. ۱۳۸۳. اکوتوریسم و پایداری، تعاریف، جنبه‌ها و ویژگی‌های آن، ماهنامه جهاد، شماره ۲۶.
۴. افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین و داوود مهدوی. ۱۳۸۴. راهکارهای توسعه گردشگری روستایی با استفاده از مدل سوات (مطالعه موردی: دهستان لواسان کوچک)، فصلنامه مدرس علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، صص ۱-۳۰.
۵. رضوانی، محمدرضا. ۱۳۸۴. پیامدهای زیست‌محیطی گردشگری در حوضه سد لتیان با استفاده از مدل سوات. مجموعه مقالات ظرفیت‌های اقتصادی ایران با تأکید بر وضعیت گردشگری ایران در بستر جهانی‌شدن، دانشگاه آزاد واحد فیروزکوه، صص ۳۸۵-۴۰۱.
۶. رضوانی، علی‌اصغر، ۱۳۷۴. روابط متقابل شهر و روستا با تأکید بر ایران، انتشار دانشگاه پیام‌نور.
۷. زاهدی، شمس‌السادات. ۱۳۸۲. چالش‌های توسعه پایدار از منظر اکوتوریسم، فصلنامه مدرس، دوره ۷، شماره ۳.
۸. سببانی، وحید. ۱۳۷۴. توسعه پایدار گردشگری، ماهنامه سیاسی و اقتصادی، سال نهم، شماره ۹۵.
۹. ضرابی، اصغر؛ حمیدرضا رخشانی نسب و محمداقا زبیری فراهانی. (۱۳۸۵). سطح‌بندی و برنامه‌ریزی توسعه فضایی توان‌های اکوتوریسم استان سیستان و بلوچستان. مجموعه مقالات اولین همایش جغرافیا و قرن ۲۱، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.
۱۰. فرج‌زاده اصل، منوچهر و کریم رفیق‌پناه. ۱۳۸۷. تحلیل پهنه‌های مناسب توسعه اکوتوریسم در استان کردستان با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی، پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، شماره ۶۵، صص ۳۳-۵۰.
۱۱. فرجی سبکبار، حسنعلی؛ محمد سلمانی؛ فاطمه فریدونی؛ حسین کریم‌زاده و حسن رحیمی. ۱۳۸۷. مکان‌یابی محل دفن بهداشتی زباله روستایی با استفاده از مدل فرایند شبکه‌ای تحلیل (ANP) (مطالعه موردی نواحی روستایی شهرستان قوچان)، فصلنامه مدرس علوم انسانی، دوره ۱۴، شماره ۱.
۱۲. قدمی، مصطفی. ۱۳۹۰. ارزیابی و تدوین استراتژی مقصد در چارچوب توسعه پایدار گردشگری (نمونه موردی: کلان‌شهر مشهد)، فصلنامه مطالعات و پژوهش‌های شهری منطقه‌ای، شماره ۹، صص ۵۹-۸۲.
۱۳. کهزادی، سالار. (۱۳۹۲). راهنمای گردشگری روستاهای هدف گردشگری استان کردستان. سنندج، داکسر.
۱۴. مرادی مسیحی، وراز، ۱۳۸۱، برنامه‌ریزی استراتژیک در کلان‌شهرها به ضمیمه برنامه استراتژیک شهر لندن، نشر شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، تهران.
۱۵. موحد، علی و سالار کهزادی. ۱۳۸۹. تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری استان کردستان با استفاده از مدل سوات، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، شماره دوم، صص ۸۵-۱۰۲.
۱۶. میرسنجری، میرمهرداد. ۱۳۸۵. راهبرد اکوتوریسم بر پایه توسعه پایدار، جنگل و مراتع، شماره ۷۱، صص ۷-۱۰.
۱۷. نوری کرمانی، علی. گردشگری شهری و پیوند عملکردی آن با توریسم (مطالعه موردی: استان کردستان)، مجله فضای جغرافیایی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، سال نهم، شماره ۲۶.
۱۸. هادیانی و دیگران. ۱۳۹۱. برنامه‌ریزی راهبردی توسعه گردشگری با روش Sownt (مطالعه موردی: شهر شیراز)، مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، سال ۲۳، شماره ۳.
19. Almeyda Zambrano, A.M., Broadbent, E.N., and Durham, W.H. 2010. Social and environmental effects of ecotourism in the Osa Peninsula of Costa Rica: the Lapa Rios case. *Journal of Ecotourism*, 9(1): 62-83.
20. Butler, R.W. 1996. Ecotourism- Has it achieved maturity or has the bubble burst? Keynote address, Pacific Rim Tourism 2000, Rotorua, New Zealand, 4, November.

21. Clinchey, M.C., and Kelley, A. 1999. Rural images tourism and sustainability, MA Thesis, Wilfrid 2.
22. Edward Inskip, Tourism planning: an integrated and sustainable development approach, John Wiley and Sons, 1991. Butler, R.W. 1996. Ecotourism– Has it achieved maturity or has the bubble burst? Keynote address, Pacific Rim Tourism 2000, Rotorua, New zoland, 4, November.
23. England research, 2005. Rural and farm tourism, journal of agricultural Economic, vol, 20, No 11.
24. Inskip, E. 1991. Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach. New York: Van Nostrand Reinhold.
25. Krüger, O. 2005. "The role of ecotourism in conservation: panacea or Pandora's box?" University of Cambridge, Department of Zoology, Downing St, Cambridge CB2 3EJ, uk.
26. MOTTIAR, Z. 2006, Holiday home owners, a route to sustainable tourism development? An economic analysis of tourist expenditure data, Journal of Sustainable Tourism, 14(6): 582-599.
27. Wall, G. 1996. 'Ecotourism: Change, impacts and opportunities', in J.A. Miller and E. Malek-Zadeh (eds.) The Ecotourism Equation: Measuring the Impacts, (Pp. 206—216).